

Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* A sajtótörténet-írás nem tartozik az intenzíven művelt történettudományi vagy irodalomtörténeti területek közé. Időnként akad ugyan, aki megpróbálja bizonygatni fontosságát – elsősorban mint a 19. század elejétől hatalmi ággá növekedett jelenségét, illetve mint írói életművek egyik fő formáló és közlési helyét –, de ennek eddig sosem lett tartósan fogantaja.

A kevés igényes sajtótörténeti munka gyarapodását fontos eseményként kell üdvözölni, az pedig még külön megbecsülendő, ha valaki az Osztrák–Magyar Monarchia három „fővárosának” összehasonlító vizsgálatára törekszik. Ezért komoly várakozással tekintettem Lipták Dorottya monográfiája elé; fontos művelődés- és társadalomtörténeti kérdésekre reméltem tőle jól alátámasztott válaszokat. Az összehasonlító vizsgálatoknak az elvégzésétől arra a kérdésre vártam minden más forrásanyagon végzett vizsgálatoknál hitelesebb választ, hogy Bécs, Budapest és Prága hogyan jelent meg, hol helyezkedett el egymás közvéleményének láthatárán, a másik kulturális-civilizációs térképén.

Lipták Dorottyanak megvannak a történeti adottságai ezeknek az összehasonlító kutatásoknak az elvégzéséhez: sokáig az MTA Közép-és Kelet-Európa Története Kutatócsoportjának tudományos munkatársa volt, a Monarchia fő nyelveit jól ismeri, s huzamosan kutatott német és cseh területen.

A monográfia olvasója azonban mást kap, mint amit remél. Rögtön a kötet címében az „újság” megnevezés félrevezető, hiszen az hírlapot, napilapot jelent, ez a kötet viszont az 1848-as forradalmak és az első világháború közötti másik fontos és népszerű lapcsoportra, a képes családi lapokra – térségünkben a magazinok elődjére – összpontosította figyelmét. A monográfia első fejezete áttekinti a sajtó- és kommunikációtörténeti szakirodalom mérföldköveit, a középpontban Jürgen Habermas és Richard Sennett elméleteivel, illetve azok kritikájával. Ezt egy rövid fejezet követi, amelyben a szerző saját kutatási céljait és módszertanát ismerteti. A továbbiak két fontos részből tevődnek össze: a sajtó tartalmi és technikai előállítási folyamatának és az „ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok” egyes kiválasztott darabjainak bemutatásából, majd pedig az olvasók, az olvasási szokások, „az újság és a közönség kapcsolatának” feltérképezéséből.

A tárgyválasztás megindoklása négyes érvrendszeren nyugszik. Lipták először is azért választotta ezt a kutatási témát, mert az információszerezésnek viszonylag – a szaklapoknál, revue-knél mindenképpen – szélesebb körben ható fajtáját jelenti; mert ez – mint írja – mostanáig kikerülte a tudományos látókört (ami nem teljesen helytálló érv); mert a „konvencionális intézménytörténeti megközelítéseknél” mélyebbre tud hatolni „az emberi lét és tapasztalat” kutatásában; és mert ez a lapcsoport „tartalmi-képi gazdagságánál” fogva alkalmas arra, hogy érvényes válaszokat adjon. Válaszokat két szempontból: hogy „milyen a tömegkultúra előállítóinak vélt képe a tömegek tudati állapotáról” (ami ismét csak kételyeket ébreszthet, hiszen csak néhány ezres példányszámú lapokról van szó), és a „reflex hipotézis” felállítására, vagyis annak vizsgálatára, hogy a közvetített ismeretek „milyen mértékben épülhetnek be” a lapokat olvasó társadalmi rétegek életmódjába, mentalitásába (26. old.).

A témaválasztás melletti érvelés bizonyára más lehetett volna, ha a szerző a kötet tárgyát önálló sajtóműfaj vizsgálatként fogalmazta volna meg. Az illusztrált családi lapok, a revue-k és a folyóiratok, másfelől a politikai hírlapok – a világos német terminológia szerint a Zeitschrift illetve a Zeitung kategóriái – két, eredetileg egymástól független kiadványtípusként közelítettek egymáshoz és hozták létre a modern sajtó műfaját. A családi hetilap és a folyóirat a késő középkortól elterjedő, nevelő és szórakoztató célzatú nyomtatványok – a képes bibliák, hitbuzgalmi nyomtat-

* LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Bp., L'Harmattan, 2002. 207 l., 30 ill. /A múlt ösvényén./

ványok, a kalendáriumok, a különféle népies tanácsadó írárok és a ponyvák – leszármazottja, és kezdetben semmi összeköttetése sem volt az információt nyújtó, majd a közéleti véleményformálást is célul kitűző, a hírlevélből alakult hírlappal. Az újságokat és a képes hetilapokat nem az eltérő példányszámuk miatt nem lehet keverni és versenyeztetni egymással, hanem azért nem, mert két különböző sajtóműfajról van szó. Amikor Lipták Dorottya azt tűzi ki célul, hogy „elsősorban a kor vezető laptípusát, a politikai napilapot alapul véve kísérletet teszek a lapok tipológiai felállítására...” (32. old.), az olyan, mintha valaki a regényt alapul véve kívánna költészeti tipológiát megalkotni. A kísérlet eredménye egy rendkívül elnagyolt és tényszerű hibákkal teli fejezet lett („A sajtó szerepe a fejlődő nagyvárosi tömegkultúrában”).

A házaló lapterjesztést és utcai árusítást jelentő kolportázs szintén a politikai hírlapok egyik csoportjához, a bulvársajtóhoz kapcsolódó fogalom. Az utcai terjesztés csupán az amerikai szellemű magyar magazin, a *Tolnai Világlapja* megjelenésével, a 20. század elején terjedt át a hetilapok műfajára, vagyis tulajdonképpen nem tartozna ennek a monográfiának a témakörébe. Lipták Dorottya több helyen is hivatkozik arra, hogy a Monarchia mindkét részében kolportázs-tilalom volt érvényben (pl. 33. old.) Igaz ugyan, hogy a megállapításokhoz tartozó lábjegyzeteiben éppen az ellenkezőjét bizonyítja, sőt az egyik helyen közölt kép is rikkancs-gyereket ábrázol (121. old.), de ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy kolportázs-tilalom állt fenn. A tévedés az akadémiai magyar sajtótörténetből származhat (II/2. köt. 32. old.), de a korban érvényes sajtótörvény (1848: XVIII. tc.) 45.§-ának és az utcai árusítás kiegyezés utáni rendeleti szabályozásának (1731/1867 BM) ismeretében ilyen kijelentést nem kellene megkockáztatni – vagy lehetne támaszkodni Révész T. Mihály sajtójog-történeti disszertációjára (*A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Bp. 1986.), amely a kiegyezés utáni sajtóügy és sajtópolitika teljes témakörét részletesen feldolgozta. Röviden: Magyarországon ebben a korban végig nem volt kolportázs-tilalom.

A napilapokkal érintőlegesen foglalkozó részek rávilágítanak arra, hogy a szerző bizonytalan a magyar sajtótörténeti vonatkozású szakirodalom használatában, és hézagosan használta fel éppen az időtálló és új eredményeket hozó munkákat. Csupán illusztrációként említ meg néhány példát. Az irodalomjegyzék és néhány jegyzet hivatkozik ugyan az akadémiai *A magyar sajtó története* II. kötetére (1985), ténylegesen azonban inkább hagykozik a szerző az 1977-ben a Magyar Újságírók Országos Szövetsége által kiadott sajtótörténeti tankönyvre, amely a Kádár-korszaknak az újságírókkal szemben támasztott kemény ideológiai elvárásait alapozta meg történetileg (egyébként pedig az illusztrált hetilap műfajjal egyáltalán nem is foglalkozik). Viszont érdemben nem használta a MÚOSZ által 1994-ben kiadott sajtótörténeti tankönyvet, amely nem csak máig az egyetlen átfogó magyar sajtótörténet, de az akadémiai monográfiához képest új adatokat is tartalmaz.

A kötet gazdag, de heterogén – és bibliográfiailag gyakran pontatlan – irodalomjegyzéke, amely a lábjegyzetekkel olykor nincs összhangban, inkább egy külön gyűjtött témabibliográfiára emlékeztet, nem pedig a valóban felhasznált irodalomra. Nem utal *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája* (1972) ismeretére – amelyből a hazai hetilapokra és szerkesztőikre vonatkozó régebbi irodalmat áttekinthette volna –, és nem ismeri Lakatos Éva nagyszabású, közel harminc év alatt megjelent vállalkozását, a *Magyar irodalmi folyóiratok* című repertóriumssorozatot (Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972–2000), amely a folyóirat fogalmába belevonja az irodalmat közlő összes hetilapot is, és amelyből még az egyes évfolyamok munkatársainak teljes névsora is megismerhető. Felhasználásának közvetlen eredménye lehetett volna az egyes lapok jellegéről rajzolt árnyaltabb kép, és kiküszöbölhető lett volna a korábbi évtizedekben eltúlzott, merev és ideológiai alapú szembenállás megisméltése például *A Hét* és az *Uj Idők* esetében.

A szerző röviden megfogalmazott érvei a tárgyválasztás mellett és a fentebb idézett, előre kitűzött feladatok nem egészen illenek magához a monográfiához. A magyar sajtótörténeti irodalom zömének egyik nagy hibája, hogy módszertani ismeretek és szempontok nélkül készültek. Ezzel

a hagyománnyal sajnos ez a munka csak szavakban szakít, az első két fejezet ígérete ellenére is, ugyanis a lehetséges módszertani minták számbavétele független maradt az anyagfeldolgozástól, amely nagyrészt tradicionálisan leíró jellegű lett. A számba vett külföldi módszertani szakirodalomból leginkább a frazeológiát használta fel a szerző, ami egy-egy ilyen mondatszőnyegetet eredményezett: „Úgy tekintek ezekre [t.i. az „olvasóintézmények”-re] mint amelyek részesei a társadalmi információs hálózatnak, olyan kommunikációs terek, amelyek szociálintegratív funkciókat is ellátnak, ahol az olvasmánypreferenciák intézményesült formában kanalizálódnak.” (113–114. old.) A mondat tartalma értelmi csorbulás nélkül akár még köznyelvi megfogalmazással is leírható lenne. De ez a mondat sajnos csupán egy kiragadott példa „...az olvasás még az elitek kultúrtechnikájának számított...” (187. old.) típusú megfogalmazások közül.

A szerző által vállalt – fent idézett – feladatok érdembeli teljesítéséhez mindössze hat hetilap bemutatása kevés. A budapesti *Vasárnapi Ujság*, *A Hét* és az *Uj Idők*, a prágai *Svętozor* és *Zlatá Praha*, illetve a csakis olvasó kutatási szempontból idetartozó, mert nem bécsi, hanem németországi *Gartenlaube*, egy rendkívül gazdag és sokszorosan tagolt lapcsoport túlzottan kevés darabját jelenti, ráadásul egymás utáni leírásokban, amelyek az összehasonlító elemzésnek csak elemeit tartalmazták.

Először is a magyar lapoknál maradva: a *Vasárnapi Ujság* igen nehezen értékelhető a maga helyén, ha hiányzik viszonyítási elemként a városias-urbánus lapok vonulata, a *Hazánk s a Külföld*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, az *Ország-Világ*, és szintén hiányzik a *Gartenlaube* magyar változataként a középosztály alsó rétegei számára kiadott *Képes Családi Lapok*, az első olyan lap ebben a csoportban, amely meghaladta a tízezres példányszámot; illetve hiányzik a felső, a polgári és „nagypolgáriásuló” rétegeket megcélzó *Magyar Salon*, amely a legközelebbi előfutára *A Hét* izlésreformjának. De ugyanennyire érthetetlen a szerzőnek az a megállapítása, hogy „az alapos válogatás során jutottam a számomra meglepő felfedezésre, hogy ebben a műfajban igazán karakterisztikus, tartósan fennmaradó osztrák lapot nem találtam.” (27. old.) A kijelentés teljességgel érthetetlen. Vajon miért nem „karakterisztikus” és „nem tartósan fennálló” a 26 évfolyamon át működő *Die Heimat* (1876–1901), a *Neue Illustrierte Zeitung* (1873–1892, 20 évfolyam), a 46 évfolyamon át megjelenő *Österreichische Illustrierte Zeitung* (1893–1938), a 21 évfolyamon át élő *Illustrierte Welt* (1908–1921), vagy a 69 (!) évfolyamot megélt *Wiener Salonblatt* (1870–1938)?

Természetesen bármennyi egyedi lap bemutatásával dúszult volna a monográfia tartalma, önmagában az még nem biztosította volna a rendszerezésüket is. A kiegyezés utáni fél évszázadról lévén szó, az egymás mellett lebegő lapcímek vagy néhány tartalmi elem helyett például a kiadók, a kiadó-tulajdonosok vállalkozásai, egyre tagolódo lapcsaládjai tehetnek világossá, áttekinthetővé és érthetővé ennek a sajtóműfajnak a belső mozgásait. A Heckenast/Franklin, a Rosenberg (Révai), az Athenaeum, a Deutsch Testvérek, a Légrády Testvérek, a Wilckens és Waidl/Pallas, a Singer és Wolfner sajtóházak lapkiadási politikája, és közöttük magános vállalkozóként Kiss József (*A Hét*) érthető vonalak szerint rendezték el és szabták meg a sajtóéletet, amelyben a szerkesztő szerepe teljesen megváltozott a korábbi gyakorlathoz képest.

Van két olyan további ismeretág, amely nélkül éppen az illusztrált lapműfaj nem ismerhető meg és nem tárgyalható érdemben: ezek a fotótörténet és az illusztrálás technikája. Az irodalomjegyzékben nem szerepelnek Hevesy Iván, Szilágyi Gábor, Kincses Károly, Töry Klára, Albertini Béla fotótörténeti monográfiai, tanulmányai – hiányuk tartalmilag érzékelhető –; és legalább a vitatás erejéig idézni kellett volna Radnóti Sándor tanulmányát is („Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867” a *Művészet Magyarországon 1830–1870. c. katalógus I. kötetében* – Bp. 1981.). Sajnálatos, hogy még a nyomdai enciklopédiák, lexikonok címszavainak erejéig sem ismerkedett meg a szerző azokkal az illusztrálástechnikai alapproblémákkal és megoldásaikkal, amelyek ennek az egész műfajnak a létét és fejlődését meghatározták. (Haiman György egy-két idézett, újságcikknyi

írása az előzetes alapismeretek nélkül inkább a szakterminológia rengetegében való eltévedést eredményezte.) Egy tudományos igényű monográfiában nem lett volna szabad olyasféle hibáknak benmaradni, mint hogy „A 80-as években a tónusos fametszés mellett, kedvelt az autotopia...” (64–65. old.) – az pedig már-már humoros tájékozatlanság, ha lakai „linónyomás”-ra lefordítja a linotype találmány nevét (45. old.), amelynek pedig semmi köze a nyomáshoz, hanem a Merghenthaler-féle sorszedő gép neve.

Az illusztrálási lehetőségek egész kérdésköre magának a képes sajtónak a létét érinti, és kialakulásának időpontjára ad magyarázatot. Nem tartalmi, sem nem olvasói igények, hanem technikai, nyomdászati szempontok szabták meg létrejöttének lehetőségét. A probléma magva a szövegközi illusztrálás nyomdai megoldása volt. A képes családi lapok felvirágzásához és további műfaji szétágazásaihoz, a képes hírmagazinok megjelenéséhez pedig még egy találmányra volt szükség: a fényképezésre, majd azt követően újabbakra, amelyek a fényképet nyomtathatóvá tették. A technikai fejlődési folyamat eredményeként a századforduló éveiben ismét olyan jelentőségű változás következett be, mint amilyen a képes családi lapok megszületése volt az 1830-as években: most – ami a monográfia témazáró eseménye lehetett volna – megindultak a magazinok, nálunk a *Tolnai Világlapja* kiadásával (1901–1944). Ez a hirdetésekre építő, a lapkiadást már nem küldetésnek, nem elsősorban népnevelési fórumnak, hanem üzleti vállalkozásnak tekintő valóságos tömeglap az 1910-es évekre a heti 80–125 ezres példányszámot elérte, miközben a képes családi lapok csupán néhány ezer példányban jelentek meg.

A kötet több helyén megemlített lappéldányszámok sajnos megbízhatatlanok és ritkán vannak alátámasztva. Az ugyan igaz, hogy a magyar lapok kiadói üzleti titokként kezelték lapjaik példányszámát és nem tárták a nagy nyilvánosság elé, de azért több közvetett forrás létezik. Például néhány nagy bank levéltári fondjában egyes időpontokra egészen pontos adatok találhatóak – ám a kötetben levéltári kutatásoknak nincs nyoma –, azonkívül a hirdető irodák katalógusai is használható források, kellő összehasonlítással, óvatossággal és a szükséges kritikával (Blockner, Mosse, Dukes stb.).

A kiválasztott családi lapok leírásai vegyes színvonalúak. A *Vasárnapi Ujság* – a szerző által adott fejezetcímmel ellentétben – nem a rossz 20. századi asszociációkat keltő „törzsökös magyar olvasó” lapja volt, hanem Gyulai Pál és köre által irányított, hangsúlyozottan a magyar protestáns hagyományokhoz kapcsolódó „enciklopédiai” hetilap, amely nép-nemzeti szellemű olvasmányokat nyújtott a „nemzeti”, az évtizedek múltával egyre inkább a vidéki középosztályi olvasóknak. Igényességére jellemző adat lehet, hogy Gyulai Pál a *Budapesti Szemle* számára készített és valamilyen ok miatt ott nem közölt kéziratokat adott át a *Vasárnapi Ujságnak*. Azonban még az összetett érveken nyugodt besorolás is további gondos árnyalást igényel, amit egyetlen, meglepő példa is igazolhat: a sok szempontból konzervatív *Vasárnapi Ujságnak* kiemelkedő szerepe volt a szociófotó hazai kezdeteiben és elterjesztésében.

A *Hét* megnevezhető ugyan mint „a városi poézis lapja”, de sokkal inkább jellemezte az, hogy a radikális modernizálódás urbánus fóruma volt. Pontos meghatározása talán ez lehetne: a világról is tudomást vevő szépirodalmi hetilap. Azonkívül a bemutatott többi lap közé nem teljesen illik, mivel sem nem családi, sem nem illusztrált hetilap volt (kizárólag a borítólapján jelent meg egy kép, többnyire portré).

A szerző a legkevésbé az *Új Időkkel* tudott mihez kezdeni. Bár itt fogalmazott a legárnyaltabban, amikor arra utalt, hogy „a századforduló táján minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csatornáik között” (97. old.) – e megállapításánál azonban elkelt volna a Hanák Péterre és Németh G. Bélára történő hivatkozás –, és hogy mit is jelent „a mindenkori átlagnak” szóló lap sikere. Viszont arra kell gyanakodnunk, hogy valami más lapra gondolt, amikor megállapította, hogy „Az Új Idők nem helyez súlyt – a riport, a fotó térhódítása idején sem – az idő-

szerű képekre” (97. old.). Ez a kijelentés csupán néhány lapszám kinyitása és a fotótörténeti szakirodalom alapján is tudhatóan nem helytálló. Épp így légből kapott megjegyzés, hogy „az illusztrációs részt az édeskés, szentimentális ízlést sugalló zsánerképek uralkják” (98. old.), miközben éppen abban az időben (1905), amikorból ennek alátámasztására címlapképet is közöl, az *Uj Idők* az a lap, amelyik (az *Ország-Világgal* versengve), látványosabbnál látványosabb szecessziós – azaz a korban a legprogresszívabb és legdivatosabb ízlést képviselő – címlapokkal jelenik meg, köztük például az angol preraffaelita-szecessziós művészet egyik vezéregyéniségének, Walter Crane-nek az *Uj Idők* számára készített grafikájával. Lipták nem vette észre, hogy az *Uj Idők* nem állandó, hanem hetenként változó borítóval jelent meg, vagyis egyetlen kiragadott címlapi illusztráció nem alkalmas az általánosító jellemzésre.

A Ferenc József-i kor képes családi lapjairól szóló monográfiának a lapok olvasói, az olvasói szokások képezik a második felét. Míg az első inkább történeti és irodalomtörténeti feladat, az utóbbi inkább történeti szociológiai megközelítés lenne. Az első részhez hasonlóan sajnos ez is szűkkörű áttekintés, kevés újdonsággal. Tömör, nagyrészt helytálló áttekintést kapunk „az újság-olvasás nyilvános színtereiről”, bár a kávéházakat, olvasóköroket és könyvtárakat bemutató alfejezetek a nagyrészt ismert feldolgozások összefoglalásai. Azt azonban szóvá kell tenni, hogy Lipták Dorottya itt is hagyta magát félvezetni a kiadói hirdetések (és panaszkodások) által, amikor tényként írja le, hogy „... az előfizetők zömét – a szerkesztőségeket és főbb hivatalokat leszámítva – a kaszinók, társaskörök, kölcsönkönyvtárak, kávéházak, vendéglők, olvasókörok, egyesületek, nyilvános könyvtárak teszik ki.” (126. old.) A valóságban az előfizetők túlnyomó többsége magánszemély volt, viszont a néhány százalékot jelentő kávéházi, olvasóköri példányoknak hatványozottan több olvasója volt. Hiányzik a lapterjesztés kiadói megszervezésének témaköre, a postai szállítás és az újságszállító vállalkozások tevékenységének feldolgozása. Ebben a részben még inkább szembeszökő, hogy szervesen egymás mellé állított példák sorakoznak, amelyekből nem rajzolódna ki egy-egy struktúrának és működési formának a szabályszerűségei, a következtetések levonása mögül pedig hiányoznak a hitelesítő alátámasztások, az adekvát elemzések.

Mindent összevetve az „*Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*” című monográfiából új, eddig nálunk hozzáférhetetlen információként két cseh képeslapot és olvasóit ismertük meg. Ezek is figyelembe veendő adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia művelődéstörténetéhez – bár kissé sovány eredmény, ha a tárgykörben rejlő lehetőségekre gondolunk. Tehát továbbra is megválaszolatlanok maradtak ilyen kérdések: hogy Bécs, Budapest és Prága lapjai között létrejött-e valamilyen szerves, rendszeres kapcsolat, például átvettek-e egymástól cikkeket, figyelték-e – egyáltalán olvasták-e – egymás lapjait, és reagáltak-e rájuk valamilyen formában, voltak-e közös munkatársaik, illetve olyanok, akik egyik városból a másikba átmentek (amiről Budapestről Bécs irányában többről is tudunk, de volt-e ellentétes irányú mozgás is; és az is ismert, hogy Karl Klič Prágából jött át Budapestre bő két évre, és innen ment tovább Bécsbe – de volt-e más hasonló eset is), s ez a kapcsolat megmaradt-e az alkalmi összeköttetések szintjén vagy egy közös kulturális vérkeringés részese lett? És a Monarchia korában hogyan változott ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása és a jellege? Kézenfekvő, mégis érdekes téma egyes lapcsokrok, lapcsaládok összefüggéseinek felderítése is, amelynek például a mindhárom városban megjelenő *Salon*, *Salonblatt* címet viselő lapoké. És remek téma lehet a címadási szokások, a bennük kifejeződő világnézetek összehasonlítása, mint például a magyar lapok egyik jelentékeny részénél a haza és a külföld párhuzamba állítása az *Ország-Világ* típusú címek esetében.